

Endiste narvakate mõistatus

DAVID VSEVIOV

Purustatud Narva. 26. juuli 1944.
EFA, O-30660

Üks Nõukogude Eesti sõjajärgse ajaloo mõistatusi on olnud küsimus, miks võimud tegid kõikvõimalikke takistusi endistele narvakatele linna tagasipöördumisel. Mõistliku seletust sellele pole tänase päevani antud, ja ega ilmselt vaid ühe momendi väljatoomisega saakski kogu nõukogude võimu poliitikat selles küsimuses seletada. Kuid paistab, et nende tegurite seas on üks mänginud erilist tähtsust. Ja selleks on olnud salajane kombinat Sillamäel.

Esimeste sõjajärgsete aastate dokumendid näitavad, et Narva elanikkonna kasv oli seotud peamiselt

Kreenholmi manufaktuuri ja Sillamäe kombinadi ehitustega. Mis puudutab Kreenholmi manufaktuuri, siis kombinadi taastamise otsus oli vastu võetud Riikliku Kaitsekomitee poolt juba sõja ajal – 21. oktoobril 1944 ja kinnitatud analoogselt NSV Liidu Rahvakomissariaadi Nõukogu otsusega 19. juulist 1945. 8. septembril 1945 aga ilmus Eesti NSV RN ja EK(b)P KK määrus "NSV Liidu Tekstiilitööstuse Rahvakomissariaadi vabriku "Kreenholmi manufaktuur" taastamise käigust Narva linnas". Kusjuures Kreenholmi manufaktuuri osatähtsus sõjajärgse Narva elanikkonna kujundamisel on üldjoontes teada, kuid

Sillamäe kombinaadi rollile selles protsessis pole varem pööratud praktiliselt mingit tähelepanu. Samas võimaldavad dokumendid veenvalt oletada, et just nimelt Sillamäe mängis erilist osa kogu selle piirkonna sõjajärgsel kujunemisel. Seletatav on see Moskva peamise huviga Ida-Virumaal – võimalusega organiseerida seal uraani tootmist põlevkivist. On selge, et selle primaarse huvi aspektist oli esimestel sõjajärgsetel aastatel Sillamäe tunduvalt "tähtsam" kui Narva. Nõukogude võimu huvi Sillamäe vastu tekkis juba 1944.–1945. aasta talvel, kui sinna piirkonda saabusid Moskva geoloogid. Nende uurimistööd peeti niivõrd tähtsaks, et tolleaegse Eesti valitsuse juht A. Veimer oli isiklikult määratud neid kureerima.

Tänu üleliidulise instituudi teadusdirektori M. Altgauseni mälestustele, mis on tema poolt kirja pandud 1962. aastal, on teada, mis andis tõuke ja kuidas algasid ülimalt salastatud tööd Sillamäel. Kusjuures M. Altgausen kirjeldab 1945. aasta kevadel Kremli toimunud nõupidamist, millel ta viibis ja kus arutati aatomitööstuse toorainebaasi loomist. Nõupidamine olevat alanud kell kaksteist öösel ja lõppenud kell kuus hommikul. Sellest võtsid osa Beria, Vorošilov, Malenkov ja teised nõukogude juhid ning juhtivad teadlased. Nõupidamisel räägiti sellest, et NSV Liidus on vähe uraanirikkeid maardlaid, kuid suured võimalused on avastatud Eestis. Ning näitena olevat ettekandja pannud lauale põlevkivitüki ja kolmeliitriise purgi uraanikontsentraadiga. See teade olevat tekitanud nõupidamisest osavõtjate seas suurt huvi, ning Vorošilov teatanud isegi bravuurikalt, et "kui vaja, siis saab toota uraani ka sellisest savist".¹

Nimetatud Kremli nõupidamine saabki ilmselt algtõukeks, mille tulemusel ilmub otsus salajase tehase rajamise alustamiseks Sillamäel. Siinjuures on oluline märkida, et esialgsete plaanide järgi pidi tehas paiknema Narvale veelgi lähemal – planeeritavast raudteeharust põhjas. Viimane oli spetsiaalselt ette nähtud ehitada kombinaadi vajadusi silmas pidades. See tõdemus omab erakordselt suurt tähtsust, mõistmaks kogu sõjajärgse Narva arengut ja tema elanikkonna formeerumise

omapära. Teadmine, et planeeritav "Sillamäe" pidi tegelikult paiknema Narvas, annab meile vastuse paljudele varem vastuseta olnud küsimustele. Ka sellele, miks endiste narvakate tagasipöördumine polnud nendel aastatel soositud.

Kombinaadi esialgsele paiknemiskohale viitab otseselt NSV Liidu siseministri asetäitja ja NSV Liidu Plaanikomitee esimehe kiri 30. juulist 1947, mis on saadetud EK(b)P Keskkomitee sekretärile N. Karotammele. Kirjas on juttu Narva administratiiv-, kultuurilis-olmeliste hoonete ja elamute taastamisest Siseministeeriumi Kombinaadi nr 7 (nii hakati nimetama Sillamäele rajatavat salajast objekti) ehituse jõududega. Selle kirja puhul on ilmselt tegemist vastusega N. Karotamme pöördumisele, kus esitati palve rakendada kombinaadi ehitajaid osaliselt ka Narva taastamisel. Moskvast saabunud vastus kõlab järgmiselt: "Seoses sellega, et NSV Liidu Ministrite Nõukogu Esimese Peavalitsuse Kombinaadi nr 7 peatehase paiknemine on määratud Narva lähistele, pidi see linna osa, mis asub raudteest põhjas, saama taastatud Kombinaadi nr 7 tarvis. 1947. a tööde mahtudesse, mis on kinnitatud NSV Liidu Ministrite Nõukogu otsusega 1. märtsist 1947, pole peatehase ehitamist sisse lülitatud, ning praegusel ajal asuvad peamised Kombinaadi ehitatavad objektid teises rajoonis. Seoses sellega puuduvad Kombinaadil nr 7 1947. a plaanis assigneeringud taastamistöodeks Narva linnas. Nimetatud hoonete taastamise küsimust saab lahendada pärast Kombinaadi nr 7 peatehase asupaiga kindlaksmääramist."²

Nii et kuni 1947. aasta kevadeni nähti kombinaadi peatehase paiknemiskohana ette Narvat. Selle plaani elluviimisel oleks ilmselt vähemalt üks osa Narva linnast sattunud kinnisesse, salajasse tsooni ja linna elanikkonna formeerumine oleks toimunud hoopis teiste, veelgi karmimate reeglite järgi. Siis oleks olnud üldse välistatud igasugune inimeste vaba liikumine ja linna poleks pääsenud isegi need

¹ Al'tgauzen. Metallonosnye černye slancy. – Gorjučie slancy, 1992. 3, s. 205.

² ERAF, f 1, n 5, s 58, l 47.

vähesed põlisnarvakad, kes nendel aastatel said sinna tagasi pöörduda. Sellele võimalusele viitab ka Kombinaadi nr 7 ehituse ülema asetäitja kiri 7. märtsist 1947 Eesti NSV Ministrite Nõukogule, kus on juttu kahest hoonest Narvas, mis paiknesid Vastervalle tänavas (endine kasiino). Need hooned olid antud 19. mail 1946 Eesti NSV Ministrite Nõukogu otsusega NSV Liidu Kaitseministeeriumi hallata. Nüüd aga palutakse anda need kaks Kombinaadi nr 7 käsutusse. Vajadust muuta varasemat ENSV MN otsust põhjendatakse aga sellega, et Kombinaadi ehitamise plaanist tulenevalt satuvad need hooned tsooni, kuhu ehitusega mitte seotud isikutele on juurdepääs keelatud.³ Seega, tekitades keelatud tsooni, välistas planeeritav kombinaadi peahoone ehitamine vähemalt osa endiste elanike tagasi-pöördumise oma endistesse kodukohtadesse.

Kokkuvõttes, tuginedes eespool toodud dokumentidele, võib kindlalt väita, et algselt oli uraanitootmise peaettevõtte rajamine planeeritud Narva linna. Kui arvestada, et ettevalmistused selleks tootmiseks algasid juba 1944. aasta lõpul, siis umbes kaks ja pool järgnevat aastat pidid "hästiinformeeritud instantid" teadma, et Narvas hakkab paiknema üks Nõukogude Liidu salajasemaid ettevõtteid. Millisteks aga sellised salajased linnad kujunesid, on NSV Liidu praktikast üldiselt teada. Kusjuures mõningaid samme selles suunas jõuti Narvas ka astuda. Vastavalt 6. augusti 1946. aasta Eesti NSV Ministrite Nõukogu otsusele andis Narva Täitevkomitee NSV Liidu Siseministeeriumi Kombinaat nr 7 ehitusvalitsusele üle ehitus-taastamistöde teostamise Narva põhjapoolses osas koos kogu inventari, tööde programmi ning lepinguliste kohustustega. Narva linna ainus ehitusorganisatsioon – ENSV Elamuehitusministeeriumi Ehitustrust nr 2 likvideeriti. Lisaks andis Narva Täitevkomitee 1946. aastal Kombinaadile nr 7 1006 ruutmeetrit taastatud elamispinda Narva linnas ja 12 000 ruutmeetrit elamiskõlblikku

pinda Narva-Jõesuus. Kombinaadi käsutusse läks veel 2958 ruutmeetrit ladude pinda jõe kaldal, kuhu kavatseti elama paigutada "spetskontingent". Kõik need abinõud olid rakendatud selleks, et "Kombinaat nr 7 saaks kiiremas korras omandada uue ehitamise piirkonna". Seda elamispinna üleandmist arutas Narva Linna Täitevkomitee oma erakorralisel istungil 29. mail 1946. aastal.⁴ Kusjuures kombinaadi tolaeagne ülem Gukov teatab, et selle partei ja valitsuse otsusega nähti ette kõigi Soome lahe kaldal olevate vabade elu- ja tootmishoonete üleandmine Kombinaadile nr 7, ning Narva Linna Täitevkomitee otsusega on kombinaadile juba üle antud taastamiseks kuni 150 hoonet.⁵

Sillamäe Kombinaadi nr 7 ehitamiseks oli loodud suur spetsiaalne ehitusorganisatsioon – Siseministeeriumi Ehitus nr 907. Säilinud arhiividokumentidest on näha, et Eesti NSV juhtkond lootis saada sellelt ehitusorganisatsioonilt abi ka Narva elu- ja administratiivhoonete taastamisel, ning pöördus sellesuunalise palvega NSV Liidu Siseministeeriumi poole. Ministri täiesti salajases vastuses 16. veebruaril 1948. aastal ENSV Ministrite Nõukogu esimehele A. Veimerile ja EK(b)P Keskkomitee sekretärile N. Karotammele aga teatatakse, et Siseministeeriumi Ehitus nr 907 on moodustatud spetsiaalse ülesande täitmiseks – NSV Liidu Ministrite Nõukogu Esimese Peavalitsuse Kombinaadi nr 7 rajamiseks. Ehitusel olemasolev tööjõud ja materaal-tehnilised ressursid on arvestatud vaid selle ülesande täitmiseks. Edasi teatab minister S. Kruglov, et vastavalt 8. oktoobri 1946. aasta NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusele on Siseministeeriumi spetsiaalehituste jõududega keelatud igasuguste tööde teostamine, mis pole seotud Esimese Peavalitsuse objektidega. Ning seega pole võimalik vabariigi juhtide palvet täita.⁶

Toodud NSV Liidu Siseministeeriumi ministri vastus vabariigi juhtidele on veel üks tõend, kuivõrd tähtsaks peeti nendel aastatel Sillamäe kombinaadi ehitamist ja kui teisejärguline oli selle kõrval Narva oma probleemidega. Kusjuures analoogsete pöördumistega oli Eesti NSV juhtkond esinenud ka varem. Näiteks kirjas, mis oli saadetud Moskvasse

³ ERA, f R-1, n 5, s 160, l 5.

⁴ ERAF, f 1, n 5, s 58, l 25.

⁵ ERA, f R-1, n 5, s 179, l 25.

⁶ ERA, f R-1, n 5, s 171, l 20.

18. juulil 1947. Ka siis on vastatud, et kogu tööjõud on spetsiaalsete tööde teostamiseks ja selle kasutamine teistel objektidel NSV Liidu Ministrite Nõukogu loata pole võimalik.⁷

Täpselt samuti, tehes linna taastamisplaan, lootsid Kombinaadi nr 7 ehitusorganisatsiooni peale ka Narva juhid. Kuid vastused neile on samuti eitavad. Nii teatab 30. juulil 1947 kombinaadi juht, et kombinaat ei saa võtta enesele töid, mis olid kirja pandud Narva Linnakomitee büroo otsuses sama aasta 17. juulil. Narva parteisekretärile teatatakse: "Me oleme korduvalt teavitanud Eesti parteija nõukogude organeid sellest, et vastavalt valitsuse selle aasta 1. märtsi otsusele on kategooriliselt keelatud meie ehituse ressurside kasutamine teisteks töödeks ilma valitsuse vastava loata."⁸

Ehitamist Sillamäel juhtis otseselt NSV Liidu Ministrite Nõukogu Esimene Peavalitsus (tegemist oligi salajase peavalitsusega). Seal pandi paika ka ettevõtte juhtkond ning nimetus – Kombinaat nr 7 – ja määrati tööjõuga varustamise kord. 1947. aasta detsembrist sai ettevõtte väeosa numbri ning isiklikus kirjavahetuses tohtis kasutada aadressina vaid tähistust p/k (postkast) 22. Tehasel oli ka koondnimetus Krasilnaja Fabrika (Värvivabrik), või teda nimetati salajases kirjavahetuses ülema nime järgi – "Gukovi objekt". Et praktiliselt kogu tööjõud saabus Sillamäele väljastpoolt Eestit, viitab Kombinaadi nr 7 ülem oma täiesti salajases kirjas Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehele A. Veimerile ja EK(b)P Keskkomitee sekretärile N. Karotammele, kui ta palub moodustada asulas sellised nõukogude võimu esindused nagu täitevkomitee, kohus, prokuratuur, miilitsa- ja julgeolekuorganid. Kombinaadi ülem kirjutas, et "elanikkonna kasv toimub ja saab toimuma tööliste, teenistujate ja insener-tehniliste töötajate ning nende pereliikmete arvel, kes saavad erinevatest Nõukogude Liidu oblastitest".⁹

6. augustil 1946 ilmus Eesti NSV Ministrite Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee täiesti salajane määrus nr 039, mis puudutas Kombinaadi nr 7 ehitamist. Määrus kohustas ENSV tööstuse teaduslikku uurimisinstituuti teostama kooskõlas Kombinaadiga nr 7 põlevkiviala-

seid uurimistöid ning ENSV Kohaliku tööstuse ministeeriumi andma kombinaadi käsutusse Tallinnas paikneva endise tehase "Dvigateli" hooned ja rajatised. Kombinaat pidi saada ka 50 jalgratast ja 100 raadiovastuvõtjat. ENSV Põllumajandusministeeriumi kohustati kooskõlas kombinaadi ülemaga lahendama maade üleandmine kombinaadile. Sama ministeerium pidi koos Virumaa täitevkomiteega leidma kombinaadile viis abimajandit. ENSV riigiplaan pidi: kindlustama kombinaadi ehituse ehitusmaterjalidega; paigutama puidutööstusettevõtete ja mööblikombinaatide tootmisplaanidesse Kombinaadi nr 7 kontori- ja olmemööbli tellimused, kusjuures nii need kui ka muud kombinaadi tellimused tuli paigutada kõikide teiste organisatsioonide tellimustest ettepoole; eraldada metsaraie paigad koos õigusega lausraiele ning tuli ka maksudest vabastada. Tallinna täitevkomitee pidi andma kombinaadi ja tema ehituse käsutusse: 20 korterit, ruumid söökla, kahe kaupluse, õmblus- ja kingsepatöökodade tarvis, laohooned raudteejaamas, Kombinaadi nr 7 juhatusel paigutamiseks ehituse ajaks endise Scheeli panga hoone ning maa-ala "Dvigateli" rajoonis 50 soome maja rajamiseks. Kalavarude Kaitse Valitsuselt nõuti kombinaadile ja tema ehitusele kahe kalapüügiala eraldamist, üks Peipsi ja teine Soome lahe ääres. Kombinaadi käsutusse oli ette nähtud Aseri tellisetehas ning Ehitustrust nr 2 Narvas, mõlemad koos kogu inventariga. Kombinaadi tarbeks tuli samuti vabastada endise "Dvigateli" territooriumil paikneva sõjavangide laagri hooned ja ehitised ning sõjavangide laager Narva linnas.¹⁰

Eespool toodud määruse punktid iseloomustavad veel kord, kui oluliseks peeti tol ajal Kombinaadi nr 7 ehitamist: Eesti NSVs polnud nendel aastatel ühtegi teist objekti, mis olnuks oma tähtsusest võrreldav salajase kombinaadi ehitusega. Siia võib veel lisada, et loomulikult ei ilmunud see 1946. aasta otsus Eesti NSV juhtorganite initsiatiivil. Sellele eelnes

⁷ ERA, f R-1, n 5, s 160, l 27.

⁸ ERAF, f 1, n 5, s 58, 46.

⁹ ERA, f R-1, n 5, s 179, l 17.

¹⁰ ERA, f R-1, n 5, s 133.

NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus 27. juulist 1946, kus loetletakse Eesti NSV Ministrite Nõukogu kohustused.¹¹ Kusjuures NSVL MN määrus kohustas vabariigi valitsust tegutsema täpselt samas mahus, mida hiljem kordab kohalik otsus. Vahe on vaid selles, et vabariiklikus otsuses on lahti kirjutatud edasine personaalne kohustus instantsidele ja nende juhtidele. Näiteks missugune vabariigi keskasutus peab eraldama Sheeli panga hoone ja milline kaks kalapüügi kohta. Kogu Eesti NSV juhtkonna "otsustamisvabadus" sellega ka piirdus. Nõnda annab dokument meile ka hea pildi kohapealse otsustamise vabaduse "piiridest", mis olulistest küsimustest olid nullilähedased. Üleliidulises otsuses Eesti NSV Ministrite Nõukogule sisaldus juba "valmis kujul" isegi kingsepatöökoja üleandmise nõue. Vabariigi ülesanne seisnes vaid selle punkti täiendamises sõnadega "kohustada Tallinna Täitevkomiteed (sm Hendrikson)". Samalaadsed täpsustused on lisatud ka teiste punktide juurde.

Kuigi kombinaadi peatehas jäi lõpuks Narva ehitamata (Eesti arhiivides olevatest dokumentidest ei selgu, mis tingis selle meele muutuse), on selge, et 1944. aasta lõpust kuni 1947. aasta keskpaigani mõjutas planeeritav ehitus oluliselt nii Narva arengut kui ka linna elanikkonna kujunemist. Vaatamata sellele, et puuduvad otsesed dokumentaalsed tõendid endiste narvakate tagasipöördumise takistamisest, on arusaadav, et linna, kuhu pidi rajatama ülisalajane tehas, neid eriti ei oodatud. Tehase peategevõtte ehitamine oleks Narva muutnud täiesti uueks erirežiimiga linnaks, kuhu nõukogude loogika järgi olnuks hoopis sobivam uus ja poliitiliselt ustavam elanikkond. Kui oleksid rakendunud algsed kombinaadi peategevõtte ehitusplaanid, on isegi raske ette kujutada, milliseks oleks kujunenud linna edasine saatus.

Kuid, nagu juba öeldud, NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega 1. märtsist 1947 loobuti peatehase ehitamisest Narva linna ja keskenduti objektidele Sillamäe kandis.

Sillamäe ehitajate täpset arvu pole võimalik tuua, kuid kaudsed andmed lubavad väita, et 1946. aasta lõpuks oli neid umbes 18 000 inimest. See arv figureerib kombinaadi juhtkonna taotlustes, kus on juttu ehituse varustamisest vajalike toiduinetegega.¹² Igatahes kinnitab see arv seisukohta, et Sillamäe kombinaadi ehitus oli neil aastatel suurim Eestis. Seega ei saanud toimuv Sillamäel jätta kuidagi mõjutamata nii üldisi arengusuundi Narvas kui ka elanikkonnaga seotud muutusi linnas. Kusjuures kombinaadi ülema kirjast N. Karotammele selgub, et kombinaadi varustamise probleeme käsitles ka NSV Liidu Ministrite Nõukogu 27. juuli 1946. aasta spetsiaalne otsus.

Mida endast kujutas 1940. aastate teise poole Sillamäe elanike "kvaliteet", sellest annavad mõningase pildi tolle aja kirjavahetus kõrgemalseisvate organitega ja parteiorganisatsioonide koosolekute protokollid. Näiteks kombinaadi ülema kirjas Eesti NSV Ministrite Nõukogule kurdetakse, et elanike kiire kasv asulas on tunduvalt edestanud nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonide moodustamise, "kes jälgiksid elanikepoolset nõukogude seaduste täitmist ja juhiksid nende elu õigeses sängi". Kasutades niisugust olukorda, olevat rida kaubandusorganisatsioone avanud asulas suurel arvul õlleputkasid ja söögikohati. Ühe sellise olevat avanud ka Narva raudteejaama restorani direktor, kuigi asula on kolmekümne kilomeetri kaugusel raudteest. Neis aga ei müüdatav midagi peale õlle ja alkohoolsete jookide. Edasi teatab kombinaadi ülem, et arvestades ehituspataljonide sõdurite ning vabriku- ja ametikoolide lõpetanud noorte suurt osakaalu linnas, ei lasknud laialdase alkoholiga kauplemise tagajärjed ennast kaua oodata. Ainuuksi selle aasta septembri ja novembri jooksul on asulas toimunud enam kui kümme kaklust koos külm- ja tulirelvade kasutamisega.¹³ (Sama räägivad ka kombinaadi parteiorganisatsiooni koosolekute protokollid. Neis on pidevalt päevakorras huligaanitamise ja joomarluse küsimused, mis tõendavad, et kaklused ja joomingud olid asulas igapäevane nähtus, muutudes eriti massilisteks palgapäevadel. Näiteks ainuuksi 1950. aasta

¹¹ ERA, f R-1, n 5, s 133.

¹² ERAF, f 1, n 4, s 6, l 21.

¹³ ERA, f R-1, n 5, s 179, l 179, l 23–24.

esimese seitsme kuuga heideti kombinaadis seoses joomise ja kaklemisega komsomolist välja 10 inimest.¹⁴)

Narva oli Sillamäe vahejaamaks ka siis, kui asuti täitma 13. aprilli 1946. aasta NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrust, millega kõik eesti, läti ja leedu rahvusest sõjavangid tuli üle viia oma vabariikide territooriumile. Vastavalt täiendavale 27. juuli 1946. aasta määrusele pidid kõik sõjaväkke kutsumise ealised eesti rahvusest sõjavangid minema Sillamäele Kombinaadi nr 7 käsutusse. Ešeloni sõjavangidega kontroll-filtratsioonilaagritest ja spetsasumistelt saadeti kõigepealt Narva, kus neist moodustati sõjaväe-ehituspataljonid.¹⁵

Nimetada täpselt Narva ja sealt edasi Sillamäele saadetud eestlastest sõjavangide arvu pole ilmselt enam võimalik, kuid katkendlikud andmed 19. septembrist 1945 kuni 8. aprillini 1946 võimaldavad identifitseerida 146 eesti rahvusest inimest.¹⁶ Kokkuvõttes oli aga see eestlastest sõjavangide arv, kellest moodustati sõjaväe ehituspataljonid (ehk tasuta tööliste armee) tunduvalt suurem, ulatudes mitme tuhande inimeseni.

Seega pole isegi selline Ida-Virumaa salajane objekt nagu Sillamäe kombinaat ehitatud vaid migrantide kätega, nagu seda on vahetevahel väidetud kogu selle piirkonna sõjajärgseid tööstusrajatisi silmas pidades. Kui eestlastest ehituspataljonide liikmetele lisada veel Saksa sõjavangid (nende puhul polnud tegemist mitte ainult sakslaste, vaid näiteks ka ungarlaste ja rumeenlastega) ning paranduslike tööde kolooniate vangid, siis saamegi valdava osa neist, kes tegelikult Sillamäe kombinaadi ehitasid.

Huvitav on märkida, et Narva parteiorganisatsiooni konverentsil, mis toimus 1948. aastal, elati välja teatud kibestumist Sillamäe eelisarengu tõttu (sel ajal hakkavad ilmuma juba esimesed märgid kombinaadi tähtsuse vähenemisest üleliidulises plaanis). Seda tehti peamiselt omaaegse Sillamäe ehituse juhi Tsarevski kritiseerimise vormis. Konverentsil tõdeti, et kuni 1946. aasta augustini käis Narva ettevõtete ja linna taastamine plaanipäraselt. Selleks oli loodud spetsiaalne trust koos allettevõtete, tööjõu ja tehnilise personaliga.

Siis aga kõik muutus. Vastavalt EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu otsusele trust likvideeriti ning kogu tema vara anti üle "Narva saabunud spetsiaalse ehituse trustile". Üleandmine olevat olnud põhjendatud sellega, et uus ehitusorganisatsioon võtab enda kanda ka likvideeritava trusti ehitusprogrammi. Sellele olevat "sm Tsarevski omaltpoolt lisanud palju fantaasiad. Tsarevski kiirustas haarama territooriumi tööde laiendamiseks, ta nõudis, et linna kogu põhjapoolne külg oleks talle üle antud monopoolsesse kasutusse. /-/ Kuid linnale muutus see saatuslikuks tühikõlinaks. Kõik need kinnitused ja lubadused omasid vaid kindlat eesmärki liigutada lubadustega kohalikke ja vabariiklikke direktiivseid organeid, võtta neilt maksimum võimalikust ja võimatust, vajalikust ja mittevajalikust oma ametkonna huvides, siis aga jätta unustuse hõlma kõik oma kinnitused ja lubadused. See trikk osutus saatuslikuks – kõikide otsuste jaoks mis puudutasid Narva ehitamist ja taastamist. Kõigile teile on teada, et faktiliselt sellest momendist kuni praeguse ajani ei teostata linnas mingeid ehitus-taastamistöid, mille tulemusel mitmetuhandelise puht töölistest koosneva elanikkonnaga linnas, mis praegu kasvab igapäevaselt, pole absoluutselt mingeid tingimusi, mis mahuvad tänapäeva linna mõistesse. Täielik ehituse puudumine tähendab, et ka tänapäeval elavad sajad narvalaste perekonnad punkrites. Tuhanded noored töölised, sajad ITT (insener-tehnilised töötajad) ei oma võimalust vaadata kinofilmi, teatri etendust, saada kvalifitseeritud raviteenust ja vastavat meditsiinilist teenindamist. Mitte kuskil Eestis, ja ka kõige rohkem kannatanud NSV Liidu linnades pole sellist elamispinna üleasustatust kui Narvas. Seisuga 1.01.1948 tuli ühe elaniku kohta Narvas 1,77 ruutmeetrit elamispinda."

Kuigi toodud materjalist selgub, nagu oleks Narva ehitus- ning taastamistöde mahajäämuses "süüdi" vaid sm Tsarevski, polnud siin

¹⁴ ERAF, f 1, n 72, s 78, l 6.

¹⁵ ERAF, f 1, n 5, s 51, l 79.

¹⁶ ERAF, f 1, n 5, s 51, l 78. Vt ka Erich Kaup, Kuhu viivad rohtunud rajad. – Eesti Sõnumid 1994, 18. mai.

loomulikult tegemist Sillamäe ehituse juhi fantaasiatega, vaid Moskva teadlike kaalutluste ja poliitikaga. Nii kriitiliselt sai konverentsil esineda ka üksnes seetõttu, et Sillamäe tootmine oli tolleks ajaks juba minetanud oma ainulaadse tähtsuse aatomitööstusele.

Eespool mainitud Narva Linnakomitee konverentsi otsusele eelnes Eesti NSV Ministrite Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee 19. jaanuari 1948 täiesti salajane kiri NSVL MN esimehe asetäitjale L. Beriale ja NSV Liidu siseministrile S. Kruglovile. Selles teatatakse, et Narva taastamiseks organiseeriti 1945. aastal Ehitustrust nr 2, kuid 6. augustil 1946 anti see üle Kombinaadi nr 7 Ehitusele. Kombinaadi nr 7 Ehitus (kindral Tsarevski näol) võttis endale kõik raudteest põhjapoole jäävad Narva taastamise kohustused vastavalt generaalplaanile. Edasi aga leitakse pöördumises: "Poolteiseaastase tegutsemise jooksul pole faktiliselt ühtegi Narva linna taastamise kohustust täidetud, samas aga on ehituse vajadusteks püsitatud 150 soome maja, Kreenholmi manufaktuuri endistes ladudes ehitatud lõpuni laager 3000 inimesele, 3 kilomeetri kaugusel Narvast – laager 1000 inimesele, remonditud puust majad Narva-Jõesuus ja taastatud keskkooli jaoks pool endisest gümnaasiumi hoonest. Soome majadest koosnev asula on ehitatud 2 kilomeetri kaugusele Narvast, ilma kanalisatsiooni, veevärgi, kommunaalsete ja olmeliste asutusteta. Selle tulemusel pole Narva 542-st taastamiseks kõlblikust kivimaja karbist pindalaga 20 000 ruutmeetrit, säilinud maa-aluse veevärgi ja kanalisatsiooni kommunikatsioonidega, säilinud tänavatega, taastatud ühtegi karpi. Partei linnakomitee ja täitevkomitee koos kõikide nõukogude asutustega on sunnitud paiknema Kreenholmi manufaktuuri elumajades. Seoses elamispinna ja laagrite ruumide puudumisega viibib Kreenholmi manufaktuuri taastamine. Narva elanikkond, mis on nüüd jõudnud 22 000 inimeseni, elab väljakannatamatutes tingimustes, osaliselt

iseigi muldonnides. Isegi 1. Peavalitsuse värvi-vabrik (Sillamäe kombinaadi kodeeritud nimi – D.V.) töölised on paigutatud kitsastesse ühiselamutesse kahe inimese kaupa ühele koikule."

Kui aga tervikuna analüüsida tolle aja Eesti NSV juhtkonna kirjavahetust NSV Liidu keskasutustega Sillamäe küsimuses, siis on näha, et kohalikule võimule oli eraldatud vaid kuuleka käsutäija ja üleliiduliste otsuste kohapealse vormistaja roll. Selles kirjavahetuses pole võimalik leida mingisugustki omapoolset probleemiasetust, mis oleks seotud kas või radioaktiivsest tootmisest tuleneva ohuga ümberkaudsele elanikkonnale.

1950. aasta septembri seisuga elas Sillamäel juba rohkem kui 10 000 inimest, mis ei jäänudki eriti alla Narva elanike arvule. Selleks ajaks oli Sillamäe kui elamispaik aga muutunud kindlasti tunduvalt ligitõmbavamaks kui Narva linn. Toimunud muutusi seal iseloomustab teatud määral ka samal 1950. aastal (16. mail) ilmunud Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus "Sillamäe töölisalevi muutmise kohta samanimeliseks vabariikliku alluvusega linnaks". Täiesti salajases seletuskirjas määruse juurde on öeldud, et Sillamäe asustatud punktist moodustati samanimeline töölisalevi Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 6. jaanuaril 1949. aastal, kusjuures alev allutati administratiivselt Narva linnale. "Vahepeal on aga olukord muutunud. Tööstuse kiire arengu tõttu on alev võtnud linna mõõdud./—/ Arvestades Sillamäe alevi erisundiga ja selle territooriumil asuva eritööstusega, samuti seda, et alev asub piiritsoonis, kuhu on sissesõit võimaldatud ainult erilubadega, on Narva linna Tööraha Saadikute Nõukogu organitel raskendatud kiiresti kasvava Sillamäe töölisalevi Täitevkomitee konkreetne juhtimine, mille tõttu aga kannatab Sillamäe elanikkonna kultuur-olustikuline teenindamine. Peale selle on käesoleval ajal juba osa Sillamäe organeid allutatud vabariiklikele keskasutustele, nagu Julgeoleku, Siseministri-riumi ja prokuratuuri organid. Eeltoodud asjaolud tõstavad üles küsimuse Sillamäe muutmiseks vabariikliku alluvusega linnaks, kuhu on võimalik luua täisjärguline tööraha saadi-

¹⁷ ERA, f R-1, n 5, s 212, l 13, 14.

¹⁸ ERAF, f 1, n 58, s 13, l 15.

¹⁹ ERAF, f 6388, n 10, s 1, l 190.

²⁰ ERAF, f 6388, n 12, s 1, l 6.

kute nõukogu aparaat milline on võimeline kindlustama elanikkonna korralikku kultuurilustikulist teenindamist.”¹⁷

1950. aastate alguseks oli Sillamäest kujunenud Eesti oludes täiesti eriline linn. Näiteks 1950. aasta septembriks oli sinna ehitatud 70 kahe- ja kolmekorruselist maja, 280 ühekoruselist maja, 12 hoonest koosnev haiglakompleks, mitu lasteaeda ja -sõime, keskkool, kultuurimaja, kaks kinoteatrit, täitevkomitee hooned, rida kauplusi ja sööklaid ning teisi objekte. Kõik see koos kandis uhket nime – heakorrastatud linna tüüpi töölisasula. Sillamäe ehitamine toimus projektide alusel, mille oli välja töötanud üleliidulise ministeeriumi Leningradi kontor, ja ta tunnistati parimaks asulaks omataoliste seas. 1949. aastal sai Sillamäe ENSV Ministrite Nõukogu arhitektuurialase I preemia.¹⁸

14. novembril 1952 toimunud parteikonverentsil teatas Sillamäe kombinaadi ülem: "Partei ja valitsus pöörab meile suurt tähelepanu, rohkem kui teistele ettevõtetele, ja seda me näeme ise. Kõrval on Viivikonna kaevandus, Jõhvi, Narva ning teised asulad ja linnad. Kellele neist on antud võimalus ehitada üles selline olme nagu meil? Luua sellised kultuurilised tingimused nagu meil?"¹⁹ Analoogilise

konverentsi ettekandes, mis toimus 16. jaanuaril 1954, teatati uhkusega: "Lühikese aja jooksul, tänu kommunistliku partei ja valitsuse lakkamatule hoolitsusele, ehitati tühjale jäätmaale suurim ettevõtte vabariigis, mis on varustatud esmaklassilise tehnikaga."²⁰ Millise teise ettevõtte juhtkond võis tolle aja ENSV tingimustes teatada, et "omab suurepäraselt elamufondi nii arvuliselt kui ka võrreldes teiste ettevõtetega", tuues selle kinnituseks 1954. aasta 1. jaanuari seisuga andmed, kui kogu objekt elamufondist moodustasid 47,7 protsenti mugavustega kivimajad ning 26,5 protsenti "soome" ja "saksa" majad.

Kokkuvõttes tuleb öelda, et Sillamäe salajase aatomitööstuse objekti ehitamine ja käikulaskmine mõjutasid oluliselt Narva linna taastamist ning elanikkonna kujunemise tingimusi alates vahetult Nõukogude vägede jõudmisest linna kuni 1950. aastate alguseni. Sel ajal määras Narvas toimuvaid protsesse otseselt Sillamäe. Kusjuures ka selle perioodi raamides võib esile tuua ajalõiku 1944. aasta suvest kuni 1947. aasta suveni, kui kombinaadi peatäitevõtte ehitamist kavandati otseselt Narva linna. Suure tõenäosusega oli see ka üks peamisi põhjusi, mis takistas endiste narvakate kodukohtadesse tagasipöördumist. **19**

Vaade Sillamäe kesklinnale. 1975.
EFA, O-97565